

Kmeczkó Szilárd

A VÉGÉN MINDEN A HELYÉRE KERÜL?

– Polányi Mihály optikája –

Polányi Mihály filozófiai gondolkodását, amennyiben meg nem engedhető módon képileg próbálnánk megragadni, gombóccá összegyűrt papírlaphoz hasonlítanám. De csakis azon vonatkozást kiemelő tennem ezt, hogy így a papírlap kezdetben távol levő pontjai is egymás közvetlen közelébe kerülnek. Ugyanannak a gombócnak a különböző redőiben helyezkednek el, illetve e pontokként felfogott gondolatok ugyanazon alapvető belátás eltérő aspektusaiként bonthatók ki.^[1] Jelen dolgozatban egyetlen redőt kísérek meg részben kihajtogatni. Ez pedig a látás, a vizuális észlelés problematikája, pontosabban ennek bizonyos irányú metszete.

Válasszuk az elemzés kiindulópontjául a két következő állítást:

I. "A fény terjedése (...) olyan mint egy mozgás tovaterjedése egy bot egyik végéről a másikra, a látás pedig elvileg ugyanolyan, mint amikor a vak ember botjával végigtapogatózik az utcán." ^[2]

II. "Egy másik példa, mely később segíteni fog a vizuális észlelés megértésében, a tapintási észlelés esete: egy szonda felhasználása egy üreg feltárására vagy egy pálcáé arra, hogy kitapogassuk utunkat a sötétben." ^[3] Az első állítás azt mutatja, miként értelmezi Descartes látásra vonatkozó magyarázatát Richard Tuck, a neves Hobbes szakértő. A második viszont Polányinak a vizuális észlelés szerkezetének feltárását célzó egyik megállapítása. A gondolatok kifejezésének zavarba ejtő hasonlósága. Ismeretes Polányi ambivalens ragaszkodása a modernitás kultúráját alakító erők három évszázadot felölelő történetéhez, s az ebből fakadó éles kritikája, melyet a modern tudomány gondolkodásunkat formáló hatásának bírálata köré épít fel. Ezen bírálat alapját pedig nem a tudományos gyakorlat kritikai elemzése alkotja. Azzal nincs semmi baj. A probléma forrása abban a vízióban keresendő, amelyből kiindulva a tudomány önmagát gondolja el. Ehhez viszont szorosán kapcsolódik a kérdés, hogy miképpen tekintünk - Honnan? És legfőképpen kik? - a tudomány e vízió szerinti módszereire és céljaira. És ez már korántsem tudományos probléma, illetve nem csupán a tudományra tartozó kérdés. Polányi filozófiai gondolatai, amelyek később oly sok irányba ágaznak szét, a tudományra történő reflexiójából nőnek ki. Ennek során felmutatja mindazokat a paradoxonokat, amelyek a tudományra vonatkozó, és a tudomány által is fenntartott meggyőződésekhez való rigorózus ragaszkodásból következnenek a tudomány művelésének mindennapjaiban. De nem következnek, sőt ez korántsem valamiféle esetleges tényezők felbukkanása miatt alakult így - állítja Polányi. Akkor viszont miben gyökerezik a tudomány ezen felfogásához való ragaszkodás, és legfőképpen miként világíthatók meg ezen keresztül a 20. századi modernitás feszültségei, amelyek erejükénél fogva immár képesek annak felbomlására is? Ez lenne a Polányit legintenzívebben foglalkoztató kérdések egyike, amelyik egyúttal azt a horizontot alkotja, amely előtt tudományfilozófiai vizsgálódásai megjelennek.

A tudós Descartes a természettudományos megismerés feltételeire kérdez rá, és válaszolja meg a természetkutatás előtt akadályként megjelenő metafizikai kérdéseket. S mindezt azért, mivel megalapozni próbálja a modern tudomány állításait, amelyek e kérdések megválaszolása nélkül

hipotetikusak maradnának[4]. A tudós Polányi a természettudományos megismerést elemzi, és az ennek során tett megállapításait terjeszti ki a megismerés - így a kultúra - más tartományaira. A modern tudomány állításait kívánja a descartesitól eltérő módon, és részben ellenében megalapozni[5] egy olyan korban, amikor a tudomány metafizikai konzekvenciáinak belátását, illetve azok elfogadását elutasítás övezi.

Hasonlóságai ellenére[6] két eltérő beállítódás, s az utóbbi reflektál az előzőre. Miképpen ragadható meg különbözőségük a látásra vonatkozó megállapításaik elemzésével, dacára a kiindulópontul választott állítások sugallta implikációnak? Egy lehetséges választ Jonathan Crary vizuális modernitás kialakulását elemző szövegének[7] rekonstrukciója alapján kísérek megadni.

Crary a vizuális művészetekben az elmúlt évszázad során - álláspontja szerint 1810 és 1840 között - végbement alapvető változást vizsgálja. Annak reményében teszi ezt, hátha eredményeinek fényében érthetőbbé válik a látás absztrakciójának jelenben is zajló folyamata, amely "végeredményben megsemmisíti a *megfigyelő és reprezentáció* szavak kulturálisan kialakított jelentésének nagy részét"[8]. Könyvében nem a műalkotások "empirikus elemzéséből" kiindulva bontja ki saját álláspontját, azokat jobbra a más forrásokból nyert belátások megmutatásakor veszi elő. Műfaját tekintve így szövegéről nem állítható, hogy az művészettörténeti elemzés lenne. S ez nem véletlen, mert - miként mondja - a művészettörténet mint akadémikus diszciplína szintén a 19. században gyökerezik, és intézményének előfeltételei közé tartoznak azok a "historicista és evolúciós gondolkodásmódok, amelyek lehetővé teszik, hogy a formákat időbeli kibontakozásuk szerint rendezzük sorba és osztályozzuk"[9]. Vagyis előfeltételként a gondolkodás azon módozatai szerepelnek, amelyek szövetéből Crary kiszakítani, ennek következtében pedig újraérteni igyekszik a 19. századi átalakulást, és megérteni a jelenbeni változásokat, bár az utóbbiak nem képezik vizsgálatát explicit tárgyát. "[A] művészet története nem esik-e tulajdonképpen egybe az észlelés történetével?"[10] - állítja kérdezve, s hogy ez mennyire nem kérdés számára, arra könyve a bizonyosság. Én pedig úgy gondolom, éppen ez a belátás teremti meg annak lehetőségét, hogy a Polányira vonatkozó megállapításokat kapcsolatba hozzuk Crary vizsgálatával, amelyek a megfigyelő lehetőségeinek feltérképezését[11] kísérik meg. Világos, amennyiben Crary "a megfigyelő"-ről beszél, akkor tipológiát kell alkotnia. Fel kell rajzolnia a megfigyelő modernizációjának felmutatásához a látás klasszikus, camera obscura modelljét (17. és 18. század), valamint a fordulat utáni modellt, a szubjektív látás, a látás fiziológiai modelljét (19. század), majd össze kell hasonlítani a kettőt [12]. Bennünket pedig az érdekel, hogy Polányi látásra vonatkozó megállapításai miként helyezhetők el e két modell viszonylatában.

Melyek a látás camera obscura modelljének jellemzői? A camera obscura - modell a modellben[13] - összetett jelentésének bemutatása nem más mint kiszakítása a későbbi evolúciós logika uralta meghatározásából. A jelentés ennek következtében előálló tere az "optika" számára lehetővé teszi, hogy ugyanazon szövegen belül egyaránt jelentse a fény terjedésére, törésére és visszaverődésére vonatkozó állítások együttesét, elsősorban azonban a dioptrika (sugártöréstan) értelmében, valamint egy bizonyos technikai eljárást és a látás filozófiai metaforáját. A camera obscura esetében ez utóbbi egyet jelent az újkori szubjektum kialakulásával és formálódásával. A töréspont előtti egyik utolsó pillanat - Crary ezt Giovanni Battista della Porta szövegeiben leli fel - a camera obscura megjelenése, de ekkor az még nem

a látás és tudás új szerveződésének jele. Della Porta, a lehetséges feltaláló e törésponton még "várakozó álláspontra helyezkedett"[14]. A camera obscura csakis miután a látás új modelljévé vált, vagyis miután a camera biztosította nézőpont kiemelkedett a lehetséges nézőpontok sokaságából, ásta alá a della Porta által is művelt reneszánsz tudomány alapjait alkotó korábbi látásmód hitelét, s ezzel véget vetett a jelképek és analógiák egyetemes nyelvének, "a természet és reprezentációja egybefűzésének, valóság és kivetülése közötti különbség elhomályosításának"[15]. Az eredmény pedig a látás olyan modellje - tehát nem egy a vizuális lehetőségek közül -, amely "a priori elválasztja és megkülönbözteti a képet és a tárgyat"[16]. Ezzel összefüggésben a megismerés és a természetvizsgálat olyan módszere áll elénk, amely nem képzelhető el a szubjektum újkori fogalma nélkül.

Milyen lesz a látás új modelljének megfeleltethető megismerő szubjektum? Mik lesznek e modell szubjektumformáló hatásai? A camera obscura mint a látás filozófiai metaforája meghatározza a megfigyelő külvilághoz viszonyított elhelyezkedését, mégpedig a megfigyelő helyzetét a külvilághoz képest belsőként pozicionálva[17]. Ez lenne az individuáció művelete, amely "egy elszigetelt, sötét keretei közé bezárt és független megfigyelőt határoz meg"[18]. A következő jelentős szubjektumhatás a látás testetlenítése, ami nem más mint a megfigyelő testének és a látás aktusának szétválasztása[19]. Szemléletes példával szolgál Descartes a testetlenítésre, amikor egy halott ember, de akár egy döglött ökör szemének - miután lemetszették róla a hártyákat az üvegtest vizének elfolyását megakadályozva - a camera obscura lencséjének helyére történő behelyezését javasolja[20]. Mégpedig közvetlenül azt bizonyítandó, hogy a camera mint eszköz működésében semmilyen változást nem idéz elő a lencse illetén való helyettesítése. Ennek következménye azonban a camerát mint a látás metaforáját sem kerülte el. Az eredmény fényében a megismerés során - amennyiben eltekintünk a szem rendellenességeitől és betegségeitől - nem kell számolni a megismerő szemének csakis rá jellemző torzító hatásaival, de az emberi szem felépítésével, fiziológiai adottságaival sem, ami olyannyira fontossá válik a 19. századi "szubjektív látás" vizsgálatakor[21]. Az emberi szem optikai lencséhez hasonló áttetszősége azáltal hogy kiemeli az emberi szemet a megismerés aktusából, elrejtja a megismerő testét. A megismerő teste a látás (megismerés) camera obscura modelljében ezért nem játszik szerepet. A reprezentáció összefüggései így megragadhatók az optika törvényeivel, vagyis univerzális természettörvények segítségével. Ez annyit jelent, hogy a látás ezen modellje által kiemelt nézőpont "[i]nkább egy tévedhetetlen metafizikai szem, mint egy mechanikus szem" sajátja, ami a "természetten kívüli síkra extrapolálva Isten szemének megfeleltethető kiváltságos nézőpontot kínál"[22]. Szinte "kitapinthatóvá" válik itt a camera obscura diszkurzív jelentése, a 17. század nagy jelentőségű metafizikai szövegeinek, ezek közül is leginkább Descartes Értekezésének és Elmélkedéseinek gondolati közelsége. Ezért is nevezi Crary a feltárt modellt "karteziánus camera obscurának"[23], illetve a "camera obscura karteziánus paradigmájának"[24]. A camera mint a megismerés modellje éppen modellértékűsége következtében áll jól a reprezentációk igaz voltáért, vagyis a megfelelés pontosságáért. A szubjektumhatások közül az utolsót Crary az érzékek kapcsolatára rákérdező Molyneux-probléma[25] mentén bontja ki. A nemleges válasz és az érzékek heterogenitásának hangsúlyozása ellenére nincs itt szó az érzékek függetlenségéről, valamint arról, hogy a megismerést egyetlen érzék - pl. a látás - igénybevétele alapján magyarázták volna. Ráadásul a megismerés bizonyossága nem a látásban keresendő, hanem azon a kapcsolaton múlik, ami az egységesnek tételezett

emberi érzékelés, amin belül persze a látás elsőbbséget élvez, és a megismerés tárgyainak elrendezett mezője, vagy ahogy Crary nevezi, a "karteziánus tábla" [26] között áll fenn. A tapintás elgondolása ekkor a látás alapján történik. A Molyneux-probléma ennek következtében csak mint az érzékek összehangolásának problémája jelentkezik. A látás camera obscura modellje alapján Descartes Dioptrikájának illusztrációja, melyen egy bekötött szemű ember kezében egy-egy botot maga előtt tartva előrelép, így értelmezendő: "paradox módon ez nem egy szó szerint vak ember képe; inkább egy látóképessége teljes birtokában levő megfigyelő absztrakt ábrája, amelyen a látás úgy működik, mint a tapintásérzékelés. Éppen úgy, ahogy végső soron nem a szemeink látnak, a tapintás testi szerveit is megszabadították a külső világgal való közvetlen kapcsolattól" [27]. A botok tehát a közvetlen tapintás lehetőségét függesztik fel. A tapintási érzék és a megismerés tárgyai közé ékelődnek be, és szó sem lehet a megfigyelőnek az eszközzel - ez esetben a botokkal - való egybeolvadásáról, vagy ahogy Polányi mondaná, a botoknak testünkhöz történő asszimilációjáról. Ennek lehetőségét a megismerés camera obscura modellje a megfigyelő és az eszköz különválasztása révén kizárja. A megismerésre nézve azonban e hatásnak nincs különösebb jelentősége, mivel az érzékek nem a test fiziológiájának alávetett érzékelő szervekként működnek, hanem az elme megismerő aktusainak szolgálatában állnak, s a korábban említett metafizikai szem - amely nem szem - mintájára gondolhatók el, vagyis az elme tartozékaiként. Ezért nevezi Crary a látás ezen modell alapján történő elgondolását optikaellenes felfogásnak [28].

A látás (megismerés) camera obscura modelljének szubjektumhatásai röviden:

1. individuáció: elzárt megfigyelő, a világ külsőre és belsőre történő felosztása,
2. a látás testetlenítése: a megismerő fiziológiai felépítésének elrejtése,
3. a modell által kiemelt nézőpont, amely biztosítja az igaz megismerés lehetőségét,
4. az érzékelés egysége: a többi érzéknek a látással való analógiáján alapuló elgondolása.

A látás fenti (klasszikus) modellje, amely alapvetően meghatározta a látómező 17. és 18. századi szerveződését, ebben a tiszta formájában talán csak Descartes - és Locke [29] - metafizikájából párolható le [30]. A modell ezen modellje azonban nem tud számot adni azokról a hatásokról, amelyek szétfeszíteni igyekeznek szűkös kereteit, s amelyek sorra előbukkannak Crary, Berkeley, Leibniz és Diderot elemzéseiben. A szerkezetben munkáló feszültség részben nagyon is érthető, mivel Crary elsősorban a látás szerveződésében végbement átrendeződést akarja kiemelni a "folytonos és mindenén átívelő nyugati látási hagyományokat hangsúlyozó modellek" [31] fogságából, amelyek elfedik ezt a töréspontot. S ennek érdekében még a lehetőségét is el kívánja kerülni annak, hogy a megfigyelőt szemlélővé alakító hatások ellenében munkáló erők a látás camera obscura és fiziológiai modellje között folytonos átmenet képzetét eredményezzék az olvasóban. Van azonban a camera obscurának két olyan egymással összefüggő vonása, amelyek nem összeegyeztethetőek a látás fentebb összegzett karteziánus modelljével, de amelyek talán mégsem utalhatók a "szemfényvesztés" vagy "az illúzióhoz való közelség" tartományába, vagyis a camera "igazmondását üldöző" [32] hatások közé.

A camera obscura szemben a lineáris perspektíva kétdimenziós reprezentációjával, a megfigyelő helyzetét a külső világhoz képest rögzíti, ezért "a perspektivikus szerkesztés és a camera obscura

vetületeinek élménye a köztük levő fenomenológiai különbségek alapján össze sem hasonlítható"[33]. Szó sincs tehát arról, hogy az utóbbiban előálló vetület tönkretenné a látómezőben észleltek "létezésének vitalitását"[34]. A mozgás látványa átélhető, élményszerű maradt, megőrizte pillanatszerűségét a reprezentáció állandóságával szemben. A változások eleveenségének megtapasztalása hozzá tartozott a camera belsejében létrejött vizualitás megfigyeléséhez. A másik hatás viszont annak a következménye, hogy a camera obscura kettős értelemben is metaforája az individuáció és a testetlenítés eredményezte szubjektumnak: metaforája a szuverén megfigyelőnek, de egyúttal metaforája egy "privatizált szubjektumnak"[35] is, aki "a nyilvános külső világtól leválasztott, kvázicsaládiás térbe"[36] van bezárva. Mit tesz ez a vegyes felépítésű szubjektum? Megadatik annak lehetősége, hogy visszavonultságában egyfajta aszkézist hajtson végre, ami a külvilág "sokrétű tartalmához" való viszonyának "szabályozását" és "megtisztítását" jelenti[37]. A külvilág igaz módon történő percepciója, valamint a belső tapasztalás metafizikájának introspekciója. Mivé lesznek a külvilág plasztikusságát, élményekkel telítettségét magukba fogadó "sokrétű tartalmak" az aszkézis végigvitelét követően? Hol áll meg a redukció az élmények kavargó sokasága és a testetlen törvények lecsupaszította reprezentációk közötti mezőben? És mi az, amit még megenged az introspekción belül a törvénykezési aktus státusával bíró "önfegyelem uralma"[38]? Ad-e választ Crary erre a kérdésre? Az individuáció következtében előálló nézőpont - feltéve, hogy egysége fenntartható - hitelessége, a tudattartalmaknak a karteziánus táblával való megfeleltethetősége a látás testetlenítése árán biztosítható. Crary mindössze zárójelek között, egyetlen Lacanra történő utalás formájában tesz említést a testetlenítésnek ellenszegülő hatásról, ami pontosan a szubjektum privatizált szubjektum-jellegéből fakad: "Berkeley püspök és mások úgy írtak a vizuális reprezentációkról, mintha azok magántulajdonok volnának"[39]. "Kvázicsaládiás tér", ahol a szubjektum nem otthontalan, ahol a képzetek az ő képzetek. Ha egyáltalán lehetőség adódik az élményszerűség bizonyos mértékű megőrzésére, akkor azt csakis ez a kapcsolat biztosíthatja - legalábbis Crary szövegén belül. Amennyiben a reprezentáció énhez kötöttségét nem mint a reprezentáció hibáját vagy fogyatékoságát tekintjük, akkor ez a vonás pontosan az élménydarabkáknak az *én reprezentációm* értelmében vett megőrzését jelenti. A camera obscura modell karteziánus camera obscuraként való felfogásának korlátja pedig nem rontja, hanem éppenséggel plauzibilisebbé teszi a camerának mint a látás modelljének elfogadását, amint azt Diderot[40] és a megfigyelő aktivitását - a camera merev fala helyett elasztikus vászon, valamint olyan metafizikai szem amely számára a nézőpont esetlegessége problémaként adódik, vagyis nem isteni szem - hangsúlyozó Leibniz esetei is mutatják.

Folytatás

1. Természetesen nem azt kívánom ezzel mondani, hogy Polányi filozófiája redukálható lenne néhány - kiemelt fontosságúnak ítélt - állítására, amelyek elemző kibontása kimerítően értelmezné és megvilágítaná gondolkodásának különböző pontjait. Szövegeinek kifejező ereje egyúttal a redukciónak való ellenállás felmutatására is kiterjed. Gondolkodásának azonban sajátja egy csakis rá jellemző szellemi beállítódás, a dolgok látásának meghatározott módja, amely kimetszhetetlenül átjárja minden általam ismert szövegét.

2. Richard Tuck: *Hobbes*, ford. Bánki Dezső, Atlantisz, Budapest, 1993., 68. o.

3. Polányi Mihály: "Logika és pszichológia", ford. Unoka Zsolt, in: *Polányi Mihály filozófiai írásai I.*, Atlantisz, Budapest, 1992., 120. o.

4. Wolfgang Röd: *Descartes és a német felvilágosodás filozófiája (Hat előadás)*, szerk. Nyizsnyánszki Ferenc, ford. Csatár Péter, Debrecen, 1994., 7. és 31. o.

5. Ellenem vehető, hogy Polányi bár hivatkozik - célpontjának körülrajzolásakor - Descartesra, de korántsem tartozik a nála legtöbbet, de akár a gyakran hivatkozott szerzők közé sem. S ha néven nevezi is az általa súlyos kritikával illetett filozófiai beállítódást, akkor a legtöbb esetben ez a "minden filozófiának véget vető filozófia", amit Polányi - tágan értett - pozitivizmusnak nevez. Két kiegészítést tennék ehhez a közbevetéshez: 1. Descartes kétségtelenül nem jellemezhető pozitivistá gondolkodóként, bármennyire megengedő módon értelmezzük is e kifejezést. Polányinál azonban Descartes a pozitivizmus "előtörténetéhez" tartozik, amennyiben a pozitivizmussal illetett korszak kritika alá vont meghatározottságainak gyökereit kutatjuk: "A 19. és a 20. században [a pozitivizmus - K.Sz.] folytatta a lázadást a keresztény egyházak tekintélye ellen, amely Montaigne, Bacon és Descartes idejében kezdődött. De a mozgalom nem csupán azt tűzte célul, hogy felszabadítsa az észet a tekintély rabszolgaságából, hanem azt is, hogy elvessen minden olyan hagyományosan vezérlő eszmét, amely tudományosan nem bizonyítható." ("A tudományos meggyőződések természete", ford. Nyíró Zsuzsanna, in: *Polányi Mihály filozófiai írásai II.*, Atlantisz, Budapest, 1992., 139. o.) 2. Polányi nem ritkán Descartes nevének említése nélkül vitázik a descartesi álláspont kritikája szempontjából fontosnak tartott elemeivel. Egyetlen példát említenék csak, amelyben Polányi közvetve az *Elmélkedések az első filozófiáról* ismert megállapításaival folytat polémiát: "Ha elfogadjuk, hogy az elkötelezettség az egyetlen olyan viszony, amelyben igaznak hihetünk valamit, akkor el kell utasítanunk minden olyan erőfeszítést, amely szigorú igazságkritériumokat, és az igazság elérésére szolgáló szigorú eljárásokat próbál találni. Egy olyan eredmény, amelyet szigorú szabályok mechanikus alkalmazásával értek el anélkül, hogy bárki személyesen elköteleződött volna, nem jelent senki számára semmit." (*Személyes tudás II.*, ford. Pap Mária, Atlantisz, Budapest, 1994., 114. o.)

6. Descartes az új tudományt metafizikai érveléssel alapozta meg, amely érvek végső garanciáját Isten létezésének belátása jelentette. Azonban bizonyosan nem ez Polányi kritikájának forrása, mivel "a tudományos kutatás az, amiben a legvilágosabban megfogalmazódik a kézzelfogható tapasztalat mögötti valóság metafizikai fogalma mindazok számára, akik megértik" - írja. ("A hallgatólagos megismerés hatása a filozófia néhány problémájára", ford. Mezei György, in: Polányi 1992, I., 101. o.) Ráadásul Polányi gondolatainak végső keretét szintén az Istenhez való viszony felismerésében és elfogadásában véli megtalálni, s a világnak külsőre és belsőre történő felosztása is felismerhető szövegeiben. Végül pedig, a modern tudomány Polányi meggyőződése alapján nem pusztán egy az önmaga szabályai és hasznossága által legitimált társadalmi gyakorlatok közül, hanem a szabad társadalom konstitúciós alapjainak egyik legfontosabbika. Ez utóbbi pedig a tudomány igazságához való viszonyának kitüntetett voltát is kell hogy jelentse. Számos olyan vonás, ami egybecseng, vagy legalábbis nagyon hasonló a karteziánus gondolkodással szemben megfogalmazott mai kritikáinkkal.

7. Jonathan Crary: *A megfigyelő módszerei (Látás és modernitás a 19. században)*, ford. Lukács Ágnes, Osiris, Budapest, 1999.

8. i.m., 13. o.

9. i.m., 36. o.

10. i.m., 17. o.

11. A feltérképezés, vagy ami ebben az esetben ugyanazt jelenti, a kiszakítás jellege Foucault munkáinak nyomvonalát követi. Milyen álláspontról, és mely más álláspontokkal szemben fogalmazza meg Crary a sajátját? Nem az a kérdés, vajon "maga a látás" változik-e, mivel nem vethető alá vizsgálatnak minden mástól elkülönítve. Vizsgálható viszont, hogy milyen hatások formálják a látómezőt, amiben a látás tárgyai megjelennek. Ez utóbbi a Craryt foglalkoztató kérdés. Ezért mondhatja, hogy "[s]ohasem volt vagy lesz olyan önmagában jelen levő megfigyelő, akinek a világ átlátszóan egyértelmű; ehelyett inkább az erőknek olyan többé-kevésbé hatásos elrendezéseiről beszélhetünk, amelyekből kialakulhatnak a megfigyelő lehetőségei" (i.m., 19. o.), valamint "[n]em létezik megfigyelő e folyamatosan változó mező nélkül" (i.m., 18. o.). A látómező szerveződésében lezajlott változás nagy számú hatás nem szükségszerű következménye, aminek létrejöttét nem determinálja sem egy transzcendens ok, sem pedig egy evolúciós törvény, de nem is magyarázható meg néhány elkeríthető ok felmutatásával. Amivel Crary vitázik, az a "realizmus versus kísérletezés kettős modellje", vagyis azon elképzelés, "mely szerint a hétköznapi reprezentációs gyakorlatokat egy realizmusnak nevezett törekvés uralta, míg a kísérletek és újítások a modernista művészetcsinálás elkülönülten létező (bár gyakran átjárható) küzdőterén zajlottak" (i.m., 16. o.). Ez nem egy konkrét elmélet, hanem számos eltérő magyarázat magját alkotja, s az evolúciós szemlélet a realizmusban érhető tetten. Furcsa helyzet. Azt a felismerést, hogy a 19. századi művészeti alkotások másként épülnek föl, és a megelőző századokban alkotott műtárgyakétól eltérő vizuális nyelv által érthetők meg, nem vonták kétségbe. Mégis, a mellőzést követően – írja Crary –, beillesztették azok tárgyalását egy evolúciós logikán alapuló magyarázó sémába, vagyis megkísérelték az alkotások kifejezte nyugtalanító eltérést ezen az úton megszelídíteni. Ennek következtében pedig "elveszett valami annak lényegi másságából". (i. m., 37. o.) A feltérképezés és kiszakítás emiatt fontos Crary számára, és ezért íródott könyve is.

12. Crary elemzésének furcsa ellentmondása, hogy kritikai éle mindvégig a realizmus, a jelek és reprezentációk állandósága mellett érvelő séma, a "természetesnek tűnni" hatása ellen irányul, ami - többek között - az őt foglalkoztató átrendeződést is elfedi. Azonban e takaró szétszakítása azon az áron történik, hogy létrejön két új modell, amely modellek különbözősége alapján válik kikövetkeztethetővé mindaz, amit az előző séma eltakart. Crary nem így teszi fel kérdéseit: „vajon mik x vagy y megfigyelő lehetőségei?” Amit követően elvégezné az elemzést, vagyis e lehetőségek feltérképezését. Kérdése mindig így szól: "mi a közös x és y megfigyelő lehetőségeinek tekintetében?" Csakhogy a feltárt modellek számos lehetőséget nem tudnak magukba fogadni. Ezek lesznek a modellekkel, a látás uralkodó formáival "szembeszegülő esetek", "marginális és helyi formák", amelyek „ellenálltak” a modellnek, "elferdítették", vagy "tökéletlenül alakították" azt. Ezek a - mondhatni - mellékáramok nem

rendelkeznek önálló identitással, megértésük a modelltől kiindulva történik. Crary elemzésének azonban éppen ez a vonatkozása tűnik most fontosnak Polányi megértése szempontjából. Meg kell említeni, hogy Crary reflektál az említett problémára (i.m. 19-20. o.). Ezért nevezi az elemzés során követett eljárást "magyarázó stratégiának", a tipológiát pedig "ideiglenes egységességnek". Megjegyzései azonban nem jelentik azt, hogy a szakadás mentén felszakítottak ne rendeződneek nyomban egy másik sémába, de azt sem, hogy ezen új sémák ne tudnák megvilágítani azt, amit a régi elfedett.

13. A camera felépítésének részletei szüntelen változáson mennek keresztül, illetve a camera különböző típusai jelennek meg a 17. és 18. században. (i.m., 45. o.)

14. i.m., 52. o. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy della Porta esetében megfontolást követő egyéni döntéssel állunk szemben. Amennyiben így lenne, akkor della Porta másképp is dönthetett volna, de ennek a lehetőségnek semmi értelme sincs Crary vizsgálódásának fényében.

15. i.m., 53. o.

16. uo.

17. i.m., 42 és 49. o.

18. i.m., 55. o.

19. i.m., 56. o.

20. i.m., 64. o.

21. Annak forrását, hogy miért volt lehetséges Descartesnak éppen ezt a következtetést levonni a kísérlet alapján, amit a 19. században már nem lehetett megtenni, sőt, hogy miként lehetett ezen reprezentáció ellen szóló tapasztalati bizonyítékokat figyelmen kívül hagyni, amit a binokuláris diszparitás esete példáz, Crary a 17. és 18. század episztémikus mezőjének sajátosságaival magyarázza, aminek modellje viszont nem más, mint maga a camera obscura.

22. i.m., 64-65. o.

23. i.m., 44. o.

24. i.m., 60. o.

25. "Tegyük fel, hogy egy ember vakon született; felnőtt koráig megtanították arra, hogy tapintással megkülönböztesse a hasábot a gömbtől; ezek ugyanabból a fémből vannak, és közel egyforma nagyok,

úgyhogy mihelyt mind a kettőt megtapintotta, meg tudja mondani, melyik a hasáb, melyik a gömb. Tegyük fel, hogy a hasáb és a gömb az asztalon van, és a vak ember visszanyeri szeme világát; kérdem, vajon látásával, mielőtt megtapintaná, meg tudná-e különböztetni őket, és megmondaná-e, melyik a gömb, melyik a hasáb." (John Locke: *Értekezés az emberi értelemről*, ford. Dienes Valéria, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, II., IX., 135-135. o.)

26. i.m., 76. o., A karteziánus tábla leginkább érzéki módon a Diderot kapcsán említett taktilis geometria rácsozott fatáblájának formájában jelenik meg, amelyről a vakok számára is lehetővé válik a fonálalakzatok és kölcsönös viszonyaik "leolvasása".

27. i.m., 77. o.

28. uo.

29. i.m., 59-60. o.

30. A műelemzések közül a camera obscura karteziánus paradigmáját a maga tisztaságában mindössze Vermeer *A geográfus* és *Az asztronómus című* festményeinek elemzése során sikerült kimutatnia. (i.m., 61-63. o.) Persze ezek sem tekinthetők a szó hagyományos értelmében vett műelemzéseknek, hiszen nagyon is kérdéses, hogy mennyivel kerülünk így közelebb magához a műalkotáshoz, amennyiben azt a látás egy modellje kivételének tekintjük. Sokkal inkább a szinte mindent átható episztémikus mező megléte melletti érvként szerepelnek a szövegben belül, felmutatandó a festészetben azt, aminek rekonstrukciója végett lettek korábban a filozófiai szövegek is vallatóra fogva.

31. i.m., 40. o.

32. i.m., 49. o.

33. uo. "A megfigyelők gyakran meglepődve számoltak be arról, hogy a camerában megjelenő mozgó gyalogosok vagy a szélben mozgó ágak villogó képei élethűbbek az eredeti tárgyaknál."

34. uo.

35. i.m., 55. o.

36. uo.

37. uo.

38. i.m., 59. o.

39. i.m., 56. o.

40. Diderot elképzelése szerint "a természetet a maga változatosságában és áramlásában kell ábrázolnunk, miközben ebből a változó tudásból egyetemesen érvényes gondolatokat szűrünk le". (i.m., 79. o.)

[Folytatás](#)

Polanyiana 9. évfolyam, 1–2. szám, 2000.
<http://www.kfki.hu/chemonet/polanyi/>

[Tartalomjegyzék](#)